

Інна ПОПОВА

кандидат технічних наук, доцент,
Національний університет харчових
технологій м. Харків

УДК 37.011.33:504

**ОСНОВНІ РИСИ
ЕКОЛОГІЧНО
СПРЯМОВАНОЇ
ОСВІТИ**

© Попова І., 2015

Ключові поняття: екологічна криза, екологічна освіта, екологічне виховання, екологічна культура.

Сьогодні проблема взаємозалежності суспільства і природи перебуває у центрі уваги світової спільноти. Продовжується поглиблене вивчення причин виникнення екологічної кризи, пошуків можливих шляхів виходу з неї, опрацювання й запровадження суспільно-політичних заходів щодо збереження довкілля, відновлення зруйнованого навколишнього природного середовища. Водночас одним з найактуальніших питань виявляється проблема безпеки цивілізації. У людства з'явилася необхідність знайти реальні шляхи і засоби нейтралізації та подолання негативних екологічних тенденцій, що становлять реальну загрозу для його безпечного існування. Тому формування екологічної свідомості особистості, компетентності, культури здійснення власної екобезпечної життєдіяльності є першочерговим і невідкладним завданням сучасного екобезпечного розвитку. Забезпечити таке формування покликана сучасна освіта, яка озброює людину необхідними знаннями про особливості взаємодії суспільства і природи та наслідки його впливу на зовнішнє середовище.

ещодавно люди ще пишалися своїми перемогами над природою. Природні ресурси здавалися нескінченними, а численні зв'язки з природою ігнорувалися. Протягом життя лише одного покоління наших сучасників до проблем людства додалася нова, не зовсім звичайна проблема. Уперше за свою історію воно змушене вдаватися до переоцінки власного місця і значення в системі земної природи. Сучасна екологічна криза виявилася явищем абсолютно нового порядку. По-перше, його походження пов'язане з тим, що світова популяція homo sapiens розпочала потужну перетворювальну діяльність щодо біосфери, спрямовану виключно на задоволення власних потреб, по-друге, ця діяльність з роками тільки посилюється, по-третє, більшість наслідків такої діяльності має незворотній вплив.

Хаотичне, некомпетентне використання природи призвело до виникнення системи надзвичайних ситуацій. Безумовно, багато з цих проблем сягають корінням углиб історії людства. Однак лише безпрецедентний розвиток продуктивних сил та їх функціонування в умовах конкуренції, хаотичності, браку відповідних знань загострили ці проблеми та надали їм глобального змісту.

Зазначені проблеми дають підстави погодитися з тим, що наявність загрози системної кризи для сучасної цивілізації посилює інтерес до проблем безпеки, адже попри поширену думку, відповідно до якої технічні досягнення надають захищеності сучасній спільноті, людство залишається наодинці як зі стихійними лихами, які до сьогодні є мало вивченими і непередбачуваними, так і потерпає від наслідків власного нерационального впливу на навколишнє середовище. Тому, як зазначає Н. Александрович, «в умовах пререходу до сталого розвитку, коли єдиним імперативом екосоціального розвитку стає екологічна оптимізація антропогенної діяльності, морально-особистісні якості людини набувають особливого значення» [1, с. 82]. Саме тому як результат міжнародних досліджень з'являється концепція людського розвитку, що була оприлюднена міжнародною організацією «Програма розвитку ООН – ПРООН» (United Development Program), де безпека людини визначається як право вибору в умовах свободи і захищеності, а також повної впевненості у тому, що ці можливості збережуться і на завтра [2, с. 142].

Можна зазначити, що в історії соціуму не було ще проблеми настільки масштабної, багатоаспектної та складної, як екологічна. Вона є своєрідним вузлом, у якому переплітаються традиційно і життєво важливі питання виробництва, економіки, освіти, охорони здоров'я, раціонального природокористування, політики, національної та загальнолюдської безпеки. На думку вчених, екологія сьогодні є певним інтегратором вітальних та духовних інтересів людини.

Подолання сучасної кризової екологічної ситуації є складовою національної політики багатьох країн. Одне з основних завдань такої політики полягає у кардинальній зміні ставлення людини до природи, формуванні екологічної культури, екологічної свідомості, екологічного мислення. Важлива роль у цьому процесі належить навчальним закладам усіх типів і рівнів акредитації, провідне

місце серед яких, безумовно, посідає вища школа.

Аналізуючи проблему наслідків глобального впливу на природу, що постала перед суспільством на зламі тисячоліть, в сучасній літературі наголошується на необхідності подолання усталеного людського егоїзму, невігластва, неосвіченості, неусвідомленості та непрофесіоналізму, «кожна з цих фундаментальних проблем має більш ніж очевидний екологічний аспект» Тому так нагально постала проблема органічного залучення екологічних компонентів у загальноосвітній процес та істотного збільшення його дидактичного навантаження, втілення якого можливе лише за умови створення системи неперервної екологічної освіти. Аналогічні підходи знаходимо й в інших дослідженнях [15].

Практика свідчить, що пізнання об'єктивних закономірностей взаємодії людини з природою відбувається в процесі освітньої діяльності. Однією з провідних функцій сучасної освіти визнано виховну. Аналіз шляхів удосконалення взаємовідносин між людиною і природою дозволяє усвідомити, що цей процес відбувається передусім через передачу необхідного досвіду і знань засобами культури й освіти. Це означає, що нові вимоги, які висуває сучасна цивілізація, можуть бути зреалізовані через зміни в змісті і формах освіти. Відповідно сучасна освіта є не просто освітою, у межах якої здійснюється синтез природничо-наукових, соціогуманітарних і філософсько-світоглядних знань та концептуальних підходів, а стає новим сенсом і метою сучасного екологічного процесу, засобом збереження й розвитку людини. Сучасний підхід до освіти зумовлений вимогами часу і ґрунтується на формуванні екологічної свідомості, вихованні особистості з екологічною світоглядною настановою, здатною будувати взаємовідносини з навколишнім середовищем на гармонійних засадах. Чисельними дослідженнями доведено, що здійснення таких екологічно обґрунтованих взаємовідносини стає можливим лише за умов екологічної грамотності і

лише в цьому випадку можуть бути зреалізовані засади демократичного суспільства, й виникнуть передумови ефективно усувати причини, а не наслідки.

Таким чином, можна стверджувати, що провідною метою сучасної екологічної освіти є не просто усвідомлення новітніх науково-екологічних розробок і досягнень, а необхідність формування нового екологічного мислення, яке зможе здійснити синтез наукового знання та етичного ставлення до навколишнього середовища, необхідність «навчити жити» сучасну громадність у реаліях сьогодення. На вирішення цього завдання має бути спрямована оновлена й удосконалена система неперервної екологічної освіти, зокрема у межах вищої школи.

У цьому контексті слухним убачається зауваження Є. Єфімової про роль освіти в цілому та екологічної освіти зокрема. Учена наголошує, що «саме вони покликані виконати функції щодо зниження ризиків від надзвичайних ситуацій природного і техногенного характеру, зокрема й глобального масштабу, вони мають забезпечувати становлення екологічно орієнтованого мислення, що є абсолютно необхідною передумовою набуття людством, зокрема майбутніми фахівцями різних галузей виробництва, навичок природовідповідної практики, яка сприятиме оновленню всіх аспектів життєдіяльності суспільства» [7, с. 8–9].

Екобезпечний розвиток суспільства досягається в результаті сукупної взаємодії різноманітних життєвих чинників, найбільш вагомими серед яких є: характер способу життя, загальна спрямованість виробництва та споживання, рівень культури особистості, екологічна розкритість свідомості, зокрема, громадської думки, інформованості людей щодо стану справ в екологічному вимірі, екологічної обізнаності тощо. Людина має достеменно знати не тільки про загальний екологічний стан навколишнього середовища й екологічні загрози, які є або можуть виникнути у перспективі, але й бути компетентною щодо

їх застереження та вирішення. Формування в особистості (і в суспільства загалом) свідомості, компетентності, культури здійснення (досягнення) власної екобезпечної життєдіяльності є першочерговим і невідкладним завданням сучасного екобезпечного розвитку.

Важливим у цьому плані є рівень екологічної спрямованості освіти. І це зрозуміло. Адже саме через освіту, розпочинаючи з раннього дитячого віку, особистість освоює екологічні норми і правила, формує в собі (і втілює в практику) цінності і пріоритети, ширше – культуру екобезпечного розвитку.

Отже, є підстави погодитися з думкою, що специфіка дидактичної проєкції екології на сферу освіти виявляється в тому, що утворена в результаті такої проєкції освіта спрямована не стільки на формування відповідних знань, скільки на формування комплексних особистісних якостей, що виходять за межі можливостей окремих навчальних курсів і освітніх галузей, а освіта, таким чином, набуває екологічних ознак.

Сьогодні стає очевидним, що однією з найактуальніших проблем сучасності є проблема безпеки людської цивілізації. Насамперед – це пошук шляхів і засобів нейтралізації і подолання негативних тенденцій, які становлять реальну загрозу для безпечного існування суспільства.

Аналіз антропогенного впливу на природні екосистеми свідчить, що швидкість деградації довкілля набула таких масштабів, що вийшла за межі швидкості біологічного пристосування живих організмів до середовища існування, тобто втрачена стійкість екосистем. «Якщо за акумулюючий показник антропогенного «тиску» на навколишнє середовище взяти здоров'я населення, то об'єктивні медичні дані свідчать про все зростаючий вплив екологічних чинників на фізичний потенціал нашого суспільства» [5, с. 12], – зазначає І. Волошин. Тому на перший план стратегії виживання людства повинні висуватися питання екологічно безпечного існування (проживання) людини.

Проблеми навколишнього середовища, як правило, впливають на життя країни як вирішальний чинник або як складова національного добробуту й потенційних можливостей держави. Отож національна й міжнародна безпека неможлива без урахування екологічного чинника. Це призвело до формування нового напрямку в екологічній сфері діяльності – екологічна безпека.

Як зазначають автори підручника «Екологічне право України», екологічна безпека (екобезпека) являє собою «соціоприродну та наукову реальність, є об'єктом дослідження різних наук (природничих, соціальних, юридичних та ін.), оскільки охоплює складний комплекс взаємозв'язків людини з навколишнім природним середовищем» [6, с. 115].

Екологічна безпека для людини – це кількісна оцінка можливих змін у природних комплексах і екосистемах, за яких не порушуються їх основні структурні і функціональні характеристики, тобто стан, за якого взаємодія природного комплексу і людини визначається як стійкий. Такий стан є можливим лише за умови усвідомлення особистістю природного середовища як соціалізації природи та набуття нею екологічної свідомості та культури, які повинні проявлятися в екологічній поведінці особистості.

Екологічна поведінка – система взаємопов'язаних дій, у яких реалізується освіченість людини щодо закономірностей функціонування довкілля, бережливе ставлення до нього.

Вона визначається сукупною дією багатьох прямих і спонукальних чинників. До прямих чинників екологічної поведінки належать: природне середовище, безпосередньо створене людиною технологічне й урбанізоване середовище, технологічні чинники та ін. Спонукальні чинники охоплюють соціальну структуру суспільства, рівень розвитку демократії, сутність і структуру влади та управління, культурні традиції, моральні норми тощо.

Ціннісне ставлення до природи формується в процесі екологічного виховання і виявляється у таких ознаках:

- усвідомлення функцій природи в житті людини, самоцінності природи;
- почуття особистої причетності до збереження природних багатств, відповідальності за них;
- здатність особистості гармонійно співіснувати з природою;
- поводитися компетентно, екологічно безпечно;
- критична оцінка споживацько-утилітарного ставлення до природи, яке призводить до порушення природної рівноваги, появи екологічної кризи;
- уміння протистояти проявам такого ставлення доступними способами;
- активна участь у практичних природоохоронних заходах;
- здійснення природоохоронної діяльності з власної ініціативи;
- посилене екологічне просвітництво.

Ціннісне ставлення до природи і сформована на його основі екологічна культура є обов'язковою умовою сталого розвитку суспільства, узгодження економічних, екологічних і соціальних чинників розвитку. У навчальних закладах екологічна культура реалізується через:

- екологічні гуртки, об'єднання, товариства охорони природи, екологічні агітбригади, екологічні табори;
- науково-дослідну та пошукову роботу Малої академії наук;
- виховну роботу екологічного спрямування;
- проведення масових форм природоохоронної роботи, зокрема і практичного спрямування щодо озеленення, благоустрою території навчального закладу та ін.

У річищі «Педагогіки переживань» працює так звана «лісова педагогіка». У центрі її уваги лежать залежності між людиною і навколишнім середовищем, проблеми використання лісових багатств. «Лісові школи» забезпечують безпосереднє спілкування з навколишнім середовищем, з природою різним колам суспільства різного віку від 8 до 80 років. У діяльності цих шкіл прослідковується тенденція до посилення духов-

них і естетичних цінностей екологічної освіти» [4, с. 48].

Згідно з сучасними вимогами, ще в початковій школі спрямовують світогляд учнів на цілісність і тісний взаємозв'язок рослинного і тваринного світу та компонентами і явищами неживої природи – водою, світлом, температурою, зміною пір року тощо.

У дошкільному навчальному закладі екологічна компетентність вихованців формується в процесі їхньої життєдіяльності згідно з вимогами базової програми і спрямована на виховання емоційного ставлення до природи. Найбільш поширеними формами роботи з дошкільного екологічного виховання є: спостереження, екскурсія та прогулянка на природу, праця на ділянці та в “живому куточку” та ін. Важливим компонентом є репродуктивна діяльність дітей, пов'язана з розповіддю про побачене в природі, малювання, ліплення, робота з природним матеріалом. У старшій школі екологічна компетентність формується в процесі суспільно-корисної праці – робота на ділянках, озеленення навчальних кабінетів та ін.

Спланувавши тематику виховних годин, екскурсій, щоденних прогулянок, час відведений для вивчення уроків (виконання домашнього завдання), дозвілля, відпочинку, учитель або вихователь організовує учнів не тільки на вивчення і засвоєння теоретичної інформації, а й на виконання доступних їхньому вікові практичних природоохоронних завдань. Такими, наприклад, можуть бути: догляд за зеленими насадженнями на території навчального закладу та квітами в приміщенні, підгодівля зимуючих птахів, виготовлення й розвішування штучних гніздівель, догляд за класним/шкільним куточком живої природи тощо.

Навчально-виховний процес навчального закладу, використовуючи навчальний матеріал з дисциплін природничих та гуманітарних циклів, формує в учнів досвід правильного використання природних цінностей.

Отже, сформувати сучасний екологічний світогляд особистості можливо за умови реалізації концептуального положення: «сім'я – дошкільна установа – школа – позашкільний та вищий навчальні заклади», яке спрямоване на неперервну, логічно обґрунтовану освіту дитини змалку до професійної орієнтації. Таким чином сучасна загальна освіта перетворюється на екологічну освіту. «Гадаємо, – писав В. Сухомлинський, – що школа майбутнього повинна найповніше використовувати для гармонійного розвитку людини все, що дає природа і що зможе зробити людина для того, щоб природа служила їй. Уже через це ми повинні берегти і поповнювати природні багатства, які маємо» [3, с. 25].

Велика роль у формуванні знань і навичок з екології досягається навчальними закладами безпосередньо через залучення дітей до гурткової роботи еколога-натуралістичного спрямування та участі в різноманітних заходах як форми організації позашкільної освіти та екологічної культури [14].

Фундамент екологічної культури, як і екологічної свідомості, закладається в дитинстві. І тут першочергова роль належить сім'ї. Особливе місце у формуванні екологічної культури відводиться загальноосвітній середній школі, адже культура й освіта – це макро- і мікросвіти, що симетрично відбивають один одного. Вивчення в школі природничих наук формує основи екологічних знань та наукові засади природокористування. Природоохоронні знання необхідні для вдосконалення навчально-виховного процесу, формування цілісної картини світу. Екологічна освіта і виховання в школах реалізуються неперервно і послідовно, комплексно і на міжпредметній основі і формують певні переконання відповідно до набутих знань, а також практичні навички й активну життєву позицію щодо збереження природи. Відповідно, така освіта має містити екологічну культуру і виховання, адже екологічна культура, освіта і виховання – це категорії, які відображають певну етапність у формуванні людської особистості.

Екологічна освіта представлена системою знань, спрямованих на засвоєння теорії і практики загальної екології, включає елементи географічних, біолого-медичних, геохімічних, соціально-економічних і технічних галузей знань.

«Екологічне виховання, на думку В. Паламарчук, – це формування в індивіда моральних принципів, що визначають його позицію та поведінку у сфері охорони довкілля та раціонального використання природних ресурсів» [16, с. 15]. Екологічне виховання здійснюється посередництвом впливу на свідомість у процесі формування особистості з метою розвитку соціально-психологічних установок і активної громадянської позиції.

Екологічна культура – складова частина загальноосвітньої культури, характеризується глибоким і узагальнюючим осмисленням важливості екологічних проблем у майбутньому розвитку людства.

Екологічна освіта озброює людину необхідними знаннями про особливості взаємодії суспільства і природи, хід природних процесів, вплив на них антропогенних навантажень і несприятливих наслідків такого впливу.

Екологічне виховання формує певні навички поведінки людини в природному середовищі. І тільки осмислена поведінка в природі відповідно до отриманих знань і навичок є свідченням екологічної культури особистості.

Триєдність екологічної освіти, виховання і культури передбачає їх послідовний взаємопов'язаний розвиток. Кожен із зазначених компонентів займає відведену йому екологічну нішу, а процес формування можна вважати цілеспрямованим за умови поточної реалізації освітніх і виховних екокультурних завдань.

Екологічну культуру розуміють як цілісну систему, яка складається з екологічних знань; екологічного мислення; культури вчинків; культури екологічно виправданої поведінки й характеризується ступенем перетворення екологічних знань, мислення, культури почуттів у щоденну норму вчинків.

Проявом екологічної культури є екологічно обумовлена діяльність.

Формування екологічної культури особистості як мети екологічної освіти передбачає комплексний вплив на сфери свідомості: когнітивну, афективну, діяльну. Отже, екологічна освіта повинна охоплювати загально-наукові, морально-естетичні і практичні аспекти. Провідним принципом екологічної освіти і виховання є принцип: мислити глобально – діяти локально.

Практична реалізація завдань і мети екологічної освіти в сучасних навчальних закладах будується на таких засадах: комплексного розкриття проблем охорони природи; взаємозв'язку теоретичних знань з практичною діяльністю учнів у цій сфері; залучення екологічних аспектів у структуру предметних, спеціальних узагальнюючих тем та інтегрованих курсів, які розкривають взаємодію суспільства і природи; поєднання аудиторних занять з безпосереднім спілкуванням з природою (екскурсії, трудові екологічні практикуми, польові табори тощо); використання проблемних методів навчання (рольові ігри, екологічні клуби та ін.); поєднання класної та поза-класної природоохоронної роботи.

Таким чином, бачимо, що екологічна культура, екологічна свідомість формується тільки шляхом тривалого й поступового пізнання довкілля. Це складний багатогранний психолого-педагогічний процес, що починається з раннього дитинства. Відомо, чим швидше розпочинається навчання, тим кращими бувають результати. Доведено також, що «елементарні і наочно продемонстровані взаємозв'язки природних явищ доступні вже дітям дошкільного віку» [8, с. 89]. Тому це може бути практична діяльність природоохоронного спрямування, безпосереднє спілкування з природою чи просто словесна інформація про неї, поєднання з іншими засобами впливу, наприклад з музикою, малюванням, поезією, сюжетно-рольовими іграми відповідної тематики тощо.

Любов до природи слід виховувати з раннього дитинства. «Дітей, що не вміють ще

ходити, – писав Г. Ващенко, – треба частіше виносити на свіже повітря, щоб вони могли бачити рідне небо, дерева, квіти, різних тварин. Все це залишається в дитячій душі, осяяє почуттям радості, і покладе основи любові до рідної природи» [3, с. 26].

В екологічному вихованні особливого значення набувають предмети природничо-географічного циклу. Біологія і географія розкривають дітям світ рослин, тварин, середовище, що їх оточує. Фізика і хімія дають комплекс політехнічних знань, наукові засади і принципи сучасного виробництва. «Як приклад, зазначає О. Ковтун, можна навести дослідження будови властивостей, методи добування і використання природних барвників, біополімерів, комплексне дослідження низькомолекулярних біорегуляторів, що містяться в рослинній сировині» [12, с. 112]. Історія і правознавство показують неприпустимість варварського ставлення до природи. Предмети естетичного циклу розкривають естетичну сутність природи, її неповторну красу, вплив на людину. Важливу роль у формуванні екологічної свідомості відіграє залучення учнів до природоохоронної діяльності: садівництво, робота в мисливських господар-

ствах, робота на учнівській ділянці та ін.; робота санітарних загонів захисту довкілля, які виявляють ступінь забруднення повітря, води, зон відпочинку; загонів для боротьби з браконьєрами (діють при лісництвах і рибгоспах); групи швидкої допомоги звірам і птахам у зимовий період; кутки природи в школах, будинках школярів.

З природоохоронною роботою пов'язана туристично-краєзнавча робота з дітьми, спрямована на прищеплення їм навичок правильної поведінки в місцях відпочинку, у лісах і на річках та ін.

Результат екологічного виховання – сформована екологічна культура людини, що характеризується різнобічними глибокими знаннями про навколишнє середовище (природне і соціальне); наявністю світоглядних ціннісних орієнтацій щодо природи; екологічним стилем мислення і відповідальним ставленням до природи та свого здоров'я; набуттям умінь і досвіду вирішення екологічних проблем (насамперед на місцевому та локальному рівнях); безпосередньою участю у природоохоронній роботі; передбаченням можливих негативних віддалених наслідків природо-перетворювальної діяльності людини.

ЛІТЕРАТУРА

1. **Александрович Н. О.** Формування екологічної людини як завдання сучасної освіти для сталого розвитку / Н. О. Александрович // Екологічна освіта і виховання: досвід та перспективи. – К. : ВЕЛ, 2001. – С. 82–83.
2. **Биктимирова З. З.** Безопасность в концепции развития человека / З. З. Биктимирова // Общественные науки и современность. – 2002. – № 6. – С. 135–143.
3. **Ващенко Г.** Вибрані педагогічні твори / Г. Ващенко. – Дрогобич : Відродження, 1997. – 214 с.
4. **Волкова Н. П.** Педагогіка : посібник для студентів вищих навч. закладів / Н. П. Волкова – К. : Вид. центр «Академія», 2001. – 576 с.
5. **Волошин І. М.** Методика дослідження проблем природокористування / І. М. Волошин. – Львів : ЛДУ, 1994. – 160 с.
6. Екологічне право України : підручник для студентів юрид. вищ. навч. закладів / А. П. Гетьман, М. В. Шульга, В. К. Попов та ін. ; за ред. А. П. Гетьмана та М. В. Шульги. – Х. : Право, 2005. – 485 с.
7. **Ефимова Е. И.** Методические основы становления экологической культуры / Е. И. Ефимо-

REFERENCES

1. **Aleksandrovych N. O.** Training of an ecological human as modern education task for sustainable development / N. O. Aleksandrovych // *Ekologichna osvita i vykhovannia: dosvid i perspektyvy*. – K: VEL, 2001. – S. 82–83.
2. **Biktimirova Z. Z.** Safety in concept of human development / Z. Z. Biktimirova // *Obshchestvennyye nauki i sovremennost*. – 2002. – № 6. – S. 135–143.
3. **Vashchenko H.** Selected pedagogical works / H. Vashchenko. – Drohobych : Vidrodzhennia, 1997. – 214 s.
4. **Volkova N. P.** Pedagogy: a textbook for students of higher educational establishments / N. P. Volkova – K.: Vyd. tsentr "Akademiia", 2001. – 576 s.
5. **Voloshyn I. M.** Research methodology of nature use / I. M. Voloshyn. – Lviv : LDU, 1994. – 160 s.
6. *Environmental Law of Ukraine: a textbook for students of juridical higher educational establishments* / A. P. Hetman, M. V. Shulha, V. K. Popov and others. ; red. A.P. Hetman ta M. V. Shulha. – X. : Pravo, 2005. – 485 s.
7. **Yefimova E. I.** Methodical principles for formation of ecological culture / E. I. Yefimova. –

ва. – Владивосток : Изд-во Дальневосточного ун-та, 2000. – 260 с.

8. **Жофчак З. З.** Важливість формування екологічної культури дитини, її гармонійних відносин з природою в умовах навчально-виховного комплексу культурологічного спрямування / З. З. Жофчак // Екологічна освіта і виховання: досвід та перспективи. – К. : ВЕЛ, 2001. – С. 87–90.

9. **Захаренко О. А.** Слово до нащадків / О. А. Захаренко. – К. : СПД Богданова А. М., 2006. – 216 с.

10. **Касимова Н. С.** Образование для устойчивого развития : материалы Всероссийского совещания “Образование для устойчивого развития” / Н. С. Касимова, В. С. Тикунова. – Смоленск : Маджента, 2003. – 160 с.

11. **Книш І. В.** Екологічна освіта за доби постнекласики / І. В. Книш // Філософія освіти. – 2007. – 1(6) – С. 148–158.

12. **Ковтун О. М.** Из досвіду екологічної освіти в педагогічному університеті: наукова робота студентів та школярів / О. М. Ковтун, М. С. Махоткіна // Екологічна освіта і виховання: досвід та перспективи. – К. : ВЕЛ, 2001. – С. 111–112.

13. Концепція екологічної освіти України // Інформаційний вісник НМЦ вищої освіти МОН України. – 2002. – № 9. – С. 50–61.

14. **Лисакова І. В.** Культурологічний підхід як методологія формування екологічної культури у післядипломній екологічній освіті / І. В. Лисакова // Екологічні науки : наук.-практ. журнал / голов. ред. О. І. Бондар. – К. : ДЕА, 2012. – № 1. – С. 154–161.

15. **Мамешина О. С.** Психологічні особливості формування екологічної культури учнівської молоді / О. С. Мамешина // Педагогіка і психологія професійної освіти: результати досліджень і перспективи : збірник наук. праць / за ред. І. А. Зязюна та Н. Г. Ничкало. – К., 2003. – С. 650–660.

16. **Паламарчук В. О.** Економіка природокористування / В. О. Паламарчук, П. І. Коренюк. – Запоріжжя : Дике Поле, 2003. – 408 с.

Vladivostok: Izd-vo Dalnevostochnoho Universitetu, 2000. – 260 s.

8. **Zhofchak Z. Z.** Importance of child's ecological culture training, his harmonious relationship with nature in terms of educational complex cultural orientation / Z. Z. Zhofchak // Ekolohichna osvita: dosvid ta perspektvy. – K.: VEL, 2001. – S. 87–90.

9. **Zakharenko O. A.** A word to the descendants / O. A. Zakharenko. – K: SPD Bohdanova A. M., 2006. – 216 s.

10. **Kasimova N. S.** Education for sustainable development: materials of All-Russian meeting "Education for sustainable development" / N. S. Kasimova, V. S. Tikunova. – Smolensk, Madzhenta, 2003. – 160 s.

11. **Knysh I. V.** Environmental education in the era of postneoclassics / I. V. Knysh // Filosofiia osvity. – 2007. – 1 (6) – S. 148-158.

12. **Kovtun O. M.** Experience on environmental education in Pedagogical University: scientific works of students and pupils / O. M. Kovtun, M. S. Makhotkina // Ekolohichna osvita i vykhovannia: dosvid i perspektvy. – K.: VEL, 2001. – S. 111–112.

13. The concept on environmental education in Ukraine // Informatsiyni visnyk NMT z vyshchoi osvity Ukrainy. – 2002. – № 9. – S. 50–61.

14. **Lysakova I. V.** Culturological approach as the methodology of ecological culture training in the postgraduate ecological education / I. V. Lysakova // Ekolohichni nauky: nauk.-prakt. zhurnal / red. O. I. Bondar. – K.: DEA, 2012. – № 1. – S. 154–161.

15. **Mameshyna O. S.** Psychological features on formation of ecological culture of students / O. S. Mameshyna // Pedahohika i Psykholohiia Profesiinoi osvity: rezultaty doslidzhen i perspektvy: zbirnyk nauk. prats / red. I. A. Ziazun, N. H. Nychkalo. – K., 2003. – S. 650–660.

16. **Palamarchuk V. O.** Economics of nature use / V. O. Palamarchuk, P. I. Koreniuk. – Zaporizhzhia : Dyke Pole, 2003. – 408 s.